

## **התקשורת כ"רשות רביעית" – נקודת מבט נוספת**

### **רית רז - מדריכה לאזרחות**

#### **"הרשות הרביעית"<sup>1</sup> – האמנם?**

דמוקרטיה היא צורת משטר בה העם הוא הריבון, השולט באמצעות נציגיו הנבחרים. הדמוקרטיה נשענת על עקרונות שונים, ביניהם: שלטון העם, פלורליזם, סובלנות, שלטון החוק וזכויות האדם והאזרח<sup>2</sup>. מכח העובדה כי בידי השלטון כוח עצום ורב קיים עקרון נוסף בדמוקרטיה והוא הגבלת השלטון. בין האמצעים להגבלת כוח השלטון נמנה עקרון הפרדת הרשויות. במטרה למנוע עריצות שלטונית נקבע כי השלטון יחולק בין הרשות המחוקקת, המבצעת והשופטת. כאן נכנסת לתמונה רשות רביעית והיא התקשורת החופשית. התיאוריה הניאו-מרכסיסטית שמה דגש על תפקידה של התקשורת כ"כלב השמירה של הדמוקרטיה"<sup>3</sup>. תפקידה לפקוח עין על השלטון, לחשוף שחיתויות ולהתריע על כל מחדל. כך אמורה התקשורת לבסס את הערכים הדמוקרטיים במדינה ולהגן על חירויות הפרט וזכויות המיעוט, כמו חופש הביטוי, חופש המידע, פלורליזם וסובלנות.

**תקשורת המונים** היא תהליך המתבצע ע"י אמצעי תקשורת המונים, כמו עיתונות, טלוויזיה, רדיו ואינטרנט, שקהל היעד שלו הן אוכלוסיות הטחגניות גדולות ואנונימיות. על התקשורת לשרת ולשקף **פלורליזם** של עמדות ומגוון של תרבויות, צרכים חברתיים ותחומי התעניינות<sup>4</sup>. התקשורת מלכדת בין החלקים השונים באוכלוסייה, מגשרת בין הפערים והשונות באוכלוסייה ומהווה למעשה מכשיר ל**ליכוד חברתי ולאומי**<sup>5</sup>. בעזרת שפה אחת ותרבות אחידה מצליחה התקשורת ליצור קהילה מדומיינת המלוכדת בתחושת שותפות גורל, הזדהות והשתתפות בחיים הלאומיים<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> המושג "רשות רביעית" הוטבע ע"י הסופר וההיסטוריון הבריטי, תומס מקולי. מתוך: ענת פירסט ופול פרוש (עורכים), דמוקרטיה ותקשורת: מבטים הדדיים – מקראה חלק א', עמ' ג'.

<sup>2</sup> ענת פירסט ופול פרוש (עורכים), דמוקרטיה ותקשורת: מבטים הדדיים – מקראה חלק א', עמ' ב'.

<sup>3</sup> דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים, עמ' 5.

<sup>4</sup> ירון אזרחי, זוהר גושן וחני קומנשטר, "הטלוויזיה הרב-ערוצית בישראל: ההיבט הציבורי", מתוך: נייר עמדה - מספר 35, עמ' 41.

<sup>5</sup> אורן סופר, אמצעי תקשורת המונים בישראל – פרקים 13-4, עמ' 117.

<sup>6</sup> חוקר הלאומיות בנדיקט אנדרסון הצביע על קשר ישיר בין תהליך הלאומיות לבין הופעת העיתונים. הוא ראה בתקשורת אמצעי לכינונה של האומה, ליצירת שייכות ולכידות חברתית וקרא לכך: "דימיון האומה". מתוך:

אורן סופר, אמצעי תקשורת המונים בישראל – פרקים 13-4, עמ' 11.

לפי התיאוריה המבנית-תפקודית אמצעי תקשורת ההמונים הם מוסד חברתי הממלא תפקידים חיוניים בחברה<sup>7</sup>: **סיקור הסביבה** – להעביר ולשקף את המציאות כפי שהיא בעזרת דיווח על האירועים והתהליכים החברתיים בחדשות, **תיאום** – קישור בין פיסות המידע וייחוסן להקשר רחב יותר דרך מאמרי מערכת ופרשנות, **המשכיות** – משמשת כסוכן חברות הבא לחנך את הציבור ולהעביר את מורשת התרבות מדור לדור, **בידור** – לבדר את הקהל כאמצעי המסייע בהפגת מתחים שעלולים לערער יציבות החברה, **גיוס** – לקדם ולטפח אינטרסים לאומיים וערכיים מרכזיים ולעצב דפוסי התנהגות בעתות חירום, כמו מלחמה<sup>8</sup>.

תפקידה של התקשורת **לתווך** בין המנהיגות הפוליטית לבין הציבור<sup>9</sup>. השלטון יכול להעביר ידיעות, מסרים והוראות לקהל הרחב. לציבור האזרחים מאפשרת התקשורת לעקוב אחר מדיניות השלטון, כמו גם דרך להעברת מחאות או הסכמות. מעצם טיבו של המשטר הדמוקרטי חייב הציבור לקבל תקשורת שוטפת בים לבין נציגיו בשלטון. במדינה הדמוקרטית על האדם הרציונאלי והתבוני להחליט ולהתבסס על עובדות בבואו לקבל החלטות שקולות, ולכן המידע הוא תנאי בסיסי וחיוני, ומפה חשובה **זכות הציבור לדעת**. האזרח מחויב לצרוך את כל סוגי המידע מהתקשורת: חדשות בינלאומיות, לאומיות, מקומיות ומאמרי מערכת<sup>10</sup>. על התקשורת לספק לאזרח **מידע מהימן, אובייקטיבי** ומאוזן במטרה למנוע אדישות בקרב האזרחים<sup>11</sup>. פרשנות והכתבת דעה עלולות להוביל לקונפורמיזם חברתי<sup>12</sup>, קיפאון חברתי והסכמה כמעט מוחלטת על משמעות האירועים. כך מוכשרת הקרקע לקליטת דעות מן המוכן ומתפתחת דמות חדשה של האזרח: לא עוד אזרח שקול אלא אזרח עצל ופסיבי, דבר המסייע לאליטות לשמור על כוחן.

<sup>7</sup> דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים, עמ' 12.

<sup>8</sup> דן כספי, תקשורת המונים – כרך א', עמ' 78-79.

<sup>9</sup> דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים, עמ' 1.

<sup>10</sup> Robert Entman, "The Dilemma of Journalism: Democracy Without Citizens", in: Democracy Without Citizens – Media and the Decay of American Politics, p. 23

<sup>11</sup> דן כספי, תקשורת המונים – כרך א', עמ' 84.

<sup>12</sup> שם, עמ' 87.

כדי לשמור על הדמוקרטיה יש לאפשר תקשורת חופשית, ומפה חשיבותן של הזכויות **חופש הביטוי וחופש העיתונות**<sup>13</sup>. התקשורת קובעת ומעצבת את סדר היום הציבורי. היא דנה ומעלה נושאים ואף אישים, בכוחה להביא לשינויים בחברה ובמדינה, היא מעניקה במה להצגת רעיונות, דעות ועמדות מגוונות בציבור, היא מהווה **מנגנון פיקוח וביקורת** בלתי פורמאלי על השלטון ותפקידה **להגן על זכויות האדם והאזרח** במדינה.

במדינות דמוקרטיות נמצאים מרבית אמצעי התקשורת בבעלות פרטית (שידור מסחרי, כמו בארה"ב) ומקצתם שייכים לגופים ציבוריים (שידור ציבורי, כגון בריטניה) הנמצאים בידי המדינה<sup>14</sup>. שני דגמי שידור אלו חואים **בשלילה** את התערבות המדינה בתקשורת ומדגישים את חיוניות זרימת המידע ללא כל הפרעה<sup>15</sup>.

ברוב מדינות העולם הקשר בין העיתונות והפוליטיקה נותר קשר חזק ובעל השפעה. במדינות שונות מתקיים הדגם **האוטוריטארי**<sup>16</sup>, המבטיח פיקוח הדוק של השלטון על התקשורת במדינה. השלטון חואה בתקשורת מכשיר שמעיד לשרת אותו, לכן הוא מעורב בתכנים, מטיל צנזורה, בכוחו לסגור עיתון המפרסם מאמר עוין, ובמקרים קיצוניים אף לאסור עיתונאים. מנגד, במדינות דמוקרטיות רבות נפוץ דגם "**האחריות החברתית**" התומך בחופש התקשורת וצמצום מעורבות השלטון, תוך התחשבות התקשורת בנושאים ציבוריים רגישים.

### **משמעויותיה של פקודת העיתונות**

לב ליבה של הדמוקרטיה הליברלית הוא ההגנה על **זכויות האדם והאזרח** במדינה. זכויות אלה הן זכויות טבעיות ועל המדינה לוודא כי לא חלה כל פגיעה בהן.

<sup>13</sup> משה נגבי, חופש העיתונות בישראל, עמ' 3.

<sup>14</sup> ענת פירסט ופול פרוש (עורכים), דמוקרטיה ותקשורת: מבטים הדדיים – מקראה חלק א', עמ' ב'.

<sup>15</sup> אורן סופר, אמצעי תקשורת המונים בישראל – פרקים 13-4, עמ' 120.

<sup>16</sup> דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים, עמ' 8-137.

אולם, מעצם טיבן קיימת **התנגשות בין הזכויות**. הזכות לחיים ו**לביטחון** מתנגשת תכופות עם הזכות לחופש הביטוי, חופש העיתונות וזכות הציבור לדעת. הממסד הפוליטי והביטחוני מבקש למנוע פרסום מידע רגיש וסודי, העלול לאיים על **ביטחון המדינה**, על חייליה ועל אזרחיה. לשם כך מבקש השלטון להסתיר מידע ואף להגביל את נגישות הציבור דרך התקשורת אל מידע זה.

אולם, **התקשורת** המשמשת בתפקידה כ"כלב השמירה של הדמוקרטיה", העומד על המשמר מפני שימוש לרעה של הממשלה בסמכויותיה (להב, עמ' 381), מעדה לחשוף מידע לציבור הרלוונטי להכרעות ציבוריות, גם אם הן רגיש, וזאת במטרה לאפשר לאזרח במדינה הדמוקרטית לקבל החלטות באופן רציונאלי ואחראי כנדרש (נגבי, עמ' 7). השלטון מצדו מחויב לכבד את חופש הביטוי וזכות הציבור לדעת ולהתחשב בהם.

עם הקמת המדינה נקבע בחוץ מגילת העצמאות, כי ישראל תהא מדינה יהודית ודמוקרטית, ומפה החובה לשמור על זכויות האדם במדינה ועל חופש הביטוי בפרט (נגבי, עמ' 8). אולם, קיים מכשול בדמות חוק פקודת העיתונות, כיון שחוק זה **אינו חוק דמוקרטי**. פקודת העיתונות נחקקה על-ידי שלטון שאינם דמוקרטי, שלטון המנדט הבריטי (1933). חוק זה נחקק מטעמי **ביטחון**, על רקע מאורעות הדמים בארץ, ונועד להעמיק את מעורבות השלטון ואת הפיקוח על התקשורת. חוק זה נועד להרתיע, לפקח, להעניש ולהגביל את העיתונות הכתובה בארץ ולהבטיח חוגע וביטחון לתושבי הארץ.

חוק זה אומץ בספר החוקים של מדינת **ישראל**, בעיקר בשל בעיות **הביטחון** החמורות שהעיקו על המדינה הצעירה (להב, עמ' 383), באמונה כי ברגע שיעלה בידה תוכל הכנסת להחליף את החוקים המנדטוריים בחוקים חדשים. ברם, פקודת העיתונות לא בוטלה והיא קיימת ותקפה עד עצם היום הזה. השופט לנדוי יצא נגד פקודת העיתונות, לפיו היא: "הוראה דרסטית ואף דרקונית, שהותקנה ע"י משטר קולוניאלי ואין היא הולמת מושגי יסוד של מדינה דמוקרטית" (נגבי, עמ' 29).

ואכן, חוק זה עומד **בסתירה לתפיסת העולם הדמוקרטית** של המדינה. החוק מאפשר **הגבלה דורסנית של חופש הביטוי וחופש העיתונות בישראל** (כספי ולימור, עמ' 144). עצם קיומה של

הפקודה המאפשרת להוציא לאור עיתון רק לאחר קבלת רישוי מהשלטון, הנה בבחינת חריגה צורמת בדמוקרטיה המערבית המודרנית (כספי ולימור, עמ' 147). בישראל אין חוקה המבטיחה את הגנת זכויות האדם, ולא נחקק חוק חופש הביטוי או חופש העיתונות. למעשה, בג"צ בגישת האקטיביזם השיפוטי שלו, הוא המגן עליהם (נגבי, עמ' 17). יתרה מכך, ישראל היא המדינה הדמוקרטית היחידה בה פועלת באופן קבוע צנזורה צבאית, הפועלת למען הזכות לביטחון אך פוגעת בחופש הביטוי (נגבי, עמ' 32).

### "קהילה מדומיינת" "מדורת השבט"

"הבנייה של קהילה מדומיינת" – חוקר הלאומיות בנדיקט אנדרסון קושר בין התקשורת לבין עליית הלאומיות (הוא התמקד בעיתונות) בהתייחסו למושג "קהילה מדומיינת". לדבריו, התקשורת יוצרת תודעה של השתייכות לקהילה. תחושת אחדות הגורל מתחזקת בין הצופים עם הריטואל של חשיפה לתקשורת, צפייה משותפת בשידור בו-זמנית של הצופה האחד, מתוך ידיעה שכל האחרים עוסקים באותו דבר. השידור ביסס את תחושת ה"ביחד", כולם שותפים לאותה חוויה ולאותם תכנים.

מדובר בקהילה מדומיינת, כיון שאיננו מכירים את חב חברי הקהילה, ולא פגשנו את חבם כלל. אולם, אנו חשים תחושת שייכות והזדהות עם קהילה זו. כך מהווה התקשורת אמצעי לכינון הלאומיות. תכני השידור המשותפים מבטאים קולקטיביות, כולם שותפים לחוויה ומעודדים, למשל, באולימפיאדה את הספורטאים של המדינה שלנו. כך, מתחזק הקשר בין האזרחים בקהילה, מתגבשת תחושת הלאומיות על רקע המאבק של "כולנו" נגד הזרים או האויבים/ מתחרים. הרדיו והטלוויזיה תורמים לדמיון האומה, כיון שהם מגיעים לתפוצה רחבה מבחינה גיאוגרפית, הופכים את השידורים לנפוצים וזמינים לציבור רחב, שהופך לקהל המאוחד סביב אותה התנסות. פנייה של ראש מדינה אל אזרחי מדינתו, גם אם הם רחוקים גיאוגרפית, הרי שמיד הם מתאחדים סביב נאום. עצם הפנייה קושרת אותם יחדיו לקהל אחד שמאזין או צופה, למעין כוח מאחד. כך נוצרת תחושת

השתתפות בחיים הלאומיים, שייכות לאותו קולקטיב של "אנחנו". המושג "אומה" הופך ממושג מופשט לדבר "אמיתי" הבא לידי ביטוי בחוויה המשותפת. הטלוויזיה יצרה סדר יום משותף לחברה כולה, חשיפה רחבה של צופים לאותם תכנים באותה מסגרת זמן ואיחודה את כלל הצופים לקהילה מאוחדת.

הערוץ הראשון בשנותיו הראשונות, כאשר היה ערוץ מונופוליסטי, תרם להבניה של קהילה מדומיינת.

דוגמאות לכך ניתן לראות ראשית **ביום השידורים הראשון של הערוץ**. היה זה ב-2 במאי 1968, ביום זה נקבע כי השידור הראשון יהיה שידור חי של מצעד צה"ל בירושלים במלאות שנה לאיחוד העיר ועשרים שנה למדינת ישראל. הטלוויזיה הראתה את החיילים צועדים על רקע חומות העיר העתיקה. היה זה סמלי ומרגש. חיילי צה"ל הדגישו את הניצחון הישראלי האדיר במלחמת ששת הימים, צה"ל כמושיע העם והמדינה, ובנוסף ירושלים העתיקה, אשר נתפסה כסמל לשיבת העם היהודי לארצו ולמקומות המקודשים לו. כך באה לידי ביטוי המסורת הלאומית בישראל תוך חיבור בין ההווה הישראלי של מצעד צה"ל ביום העצמאות לבין ההיסטוריה של העם היהודי בארץ ישראל ואחיזתו בירושלים המאוחדת. התכנים הלאומיים ביום שידורים ראשון זה איחדו את כלל הצופים בהתרגשות וקשרו אותם לכדי קולקטיב אחד.

דוגמה נוספת היא **שידור מהדורת החדשות: "מבט"**. מדובר בגולת הכותרת של שידורי הערוץ. "מבט" הפכה ל"מהדורת השבט" הישראלית, וצפו בה כ-70% מכלל הציבור הישראלי (שיעור צפייה עצום). אנשים ארגנו את סדר יומם האיש, כדי שיוכלו מדי יום בשעה תשע בערב לצפות במהדורת החדשות. כך היטשטש הגבול שבין סדר יום פרטי לזה הציבורי. הצפייה בחדשות הפכה תנאי מוקדם להשתתפות בשיחה ביום שלמחרת. "מבט" הפכה למעין טקס אזרחי קבוע, אשר ליכד כלל האזרחים במדינה, שצפו באותם תכנים. כולם צפו, וידוע היה כי אין להפריע בזמן השידור (אנשים לא התקשרו האחד לשני באותה עת). לפני שידור המהדורה הופיע על המרקע תקותק שעון, שהיווה סימן לתחילת המהדורה. שעון זה המחיש כי באותו רגע נתון צופים אנשים ממקומות שונים ומרחקים

בארץ, ועל-אף שהם זרים האחד לשני, הרי שעצם הצפייה המשותפת ב"מבט" מחברת ומאחדת אותם. החדשות היוו מקור חשוב לידע של הציבור, יצרו דפוס של שגרת חיים וכינוו זהות קולקטיבית ישראלית. הם סייעו בהגדרת ה"אנחנו" לעומת ה"האחר", באי ייצוג או בהתייחסות שונה כלפי האחרים, למשל הערבים. החדשות אף תרמו לכידות לאומית מול שאר העולם. לערוץ הראשון היה תפקיד מרכזי בבניית הקהילה המדומינת הישראלית. בכל האירועים המרכזיים בשנת המונפול שלו, למשל: ביקור הנשיא סאדאת בישראל בנובמבר 1977, זכייה באיחודי ספורט כמו הזכייה של מכבי תל-אביב בכדורסל בגביע איחופה או אירוויזיון – ליכד הערוץ את הצופים והפכם למשתתפים שהיו עדים לאירועים מרכזיים בהיסטוריה של המדינה. הזכייה הפכה לטקס לאומי, הצופים ביקשו לנצח את "האחר", הגויים, וחשו בניצחון גאוה לאומית. כן היא ליכדה את העם בימי מועד וחג, לדוגמה בשידור טקסי **יום הזיכרון**, איחדה את העם סביב שידור הטקס והגבירה את תחושת הלאומיות הישראלית.

### **מקהילה מדומינת לאומית לגלובליזציה – האמנם!?**

עם הקמת הטלוויזיה המסחרית והטלוויזיה בכבלים ובלווין החל הציבור הישראלי להיחשף לשידורים של ערוצים זרים רבים, שהחלו אף להשפיע על התכניות הישראליות. הקהל הישראלי היה צמא לטעמים מחו"ל ושיעור הצפייה בערוצים אלה עלה, ואף זינק בשנים הראשונות. אם בתחילה תרמה הטלוויזיה הישראלית לכינון ה**לאומיות** הישראלית, הרי כעת, בעידן הרב-ערוצי קיים טשטוש גבולות בין המדינות והחל תהליך של גלובליזציה של השידור וערעור ההבחנה הלאומית. כיום קיימים ערוצי שידור לקהל **בינלאומי**, כמו ה-CNN ו-MTV, ואין צורך להיות אזרח של מדינה מסוימת כדי להשתתף בחווית הצפייה בערוץ הטלוויזיה של אותה המדינה, כיון שכיום ניתן לצפות בערוצי טלוויזיה של מדינות שונות מהעולם. עם החשיפה לערוצים זרים בישראל החלו לאמץ פורמטים מצליחים של תכניות זרות, כמו הישרדות וכוכב נולד. יחד עם זאת, בבדיקה מדוקדקת עולה, כי קיימת השפעה של התרבות הלאומית

המקומית. לדוגמה, בתכנית: "מי רוצה להיות מיליונר" – אמנם אימצו את פורמט התכנית מחו"ל, אך שינו את תוכן השאלות. בתכנית הישרדות יש ממד של גלובליזציה בשידור התכנית מארה"ב ובאימוץ הפורמט לישראל, אך עצם שידור הישרדות הישראלית מראה גם סממן של לאומיות. תהליכים אלה לא בהכרח ביטלו את הלאומיות הישראלית והפכו אותנו לחלק בלתי נפרד מהכפר הגלובלי. נראה, כי הצופה הישראלי אוהב הפקות מקור ישראליות. על-אף העובדה שהוא מוצף בערוצי טלוויזיה מהעולם, הצופה הישראלי מעדיף תכניות בהן השפה המדוברת היא עברית, בה הוא מכיר את השחקנים, העלילה מתרחשת בארץ והתכנים הנם ישראלים ומוכרים. גם כאשר צופים בטלוויזיה שהופקה מחוץ לארץ, כמו אופרת סבון אמריקנית, לחב יפרשו הישראלים את תוכן התכנית באופן ייחודי על סמך הכלים התרבותיים עליהם גדלו.

לפיכך, ניתן לומר כי אמנם הייתה השפעה מסוימת של הגלובליות על הטלוויזיה בישראל, אך השפעה זו לא הייתה מכרעת. למרות המאפיינים **המסחריים** של ערוצי הטלוויזיה הישראליים, בפועל הם מתפקדים באופן **ממלכתי**. הם מדגישים את ישראליותם ועושים מאמצים כבדים לספר את "הסיפור הלאומי" ולאחד קהל צופים רב ככל שניתן תחתם. כך למעשה הם **תורמים להבניית הקהילה המדומיינת הישראלית.**

ערוצי הטלוויזיה המסחרית אף בחרו בשמות המייצגים את הישראליות שבהם: ערוץ 10: "ישראל 10", קשת בערוץ 2: "קשת עושה את הטלוויזיה של ישראל", ערוץ 1: "עושים טלוויזיה ישראלית". עפ"י חוק מחויבים הערוצים המסחריים והטלוויזיה בכבלים בישראל לשדר הפקות מקור ישראליות, נאסר עליהם לשדר ביום כיפור ונקבעו תקנות לגבי אופי השידורים בימי זיכרון. גם בסקר (אדוני ונסק) שנערך בשנת 2001 נמצא, כי 60% מהמשיבים תפסו את הטלוויזיה כתורמת להבניה של זהות חברתית ישראלית. ממחקר שונה עלה כי שלושה דברים תורמים לחיזוק הזהות הישראלית: סדרות ישראליות, כמו טיחנות וסרטים ישראלים, תחרויות ספורט של קבוצות ישראליות מול קבוצות זרות וצפייה בחדשות הן בערוצים ישראלים והן בערוצים זרים. הממד הלאומי התחזק דווקא בצפייה בחדשות בערוץ זר, כיון שבעת חירום אנו מעוניינים לקבל מידע מסף ממקורות חיצוניים אודות ישראל ואף לבדוק כיצד ישראל מוצגת בעולם.

יחד עם זאת, יש לציין כי עם ההתפתחות הטכנולוגית והמעבר לטלוויזיה אינטראקטיבית החל מעבר לטלוויזיה אינדיווידואלית ופחות קולקטיבית. בזכות שיחות ה-VOD ניתן כיום לצפות במה שאני רוצה ובחר ללא כל תלות, וכך יכול אדם לבנות לעצמו לוח שידורים פרטי. כעת, אין הפרט חלק מקהל השותף בחוויית הצפייה בזמנית, כבעבר. כעת, באפשרותי לצפות בתכנית מסוימת ולאו דווקא לצפות במהדורת החדשות, שבעבר כינסה את חב הציבור הישראלי. כך, נפגעת במידה מסוימת התודעה של קהילה מדומיינת לאומית. גם השידורים לקבוצות מיעוט, כגון הטלוויזיה בערוץ החסי, החלו לשבור את תפיסת כור ההיתוך והחלו לעבור למדיניות של פלורליזם ורב תרבותיות.

סיכום זה מבוסס על מספר עבודות אקדמאיות ברמה סמינריונית שהוגשו במסגרת לימודי תואר שני. כתבה: חית רז